

ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЧАСУ В ЛАТИНСЬКОМОВНІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ КІНЦЯ XVI–XVII ст.

*Косіцька Ольга Михайлівна,
канд. філол. наук
Національний транспортний університет*

Статтю присвячено аналізу підрядних речень часу в латинськомовній документації Греко-католицької церкви. Визначено характерні риси підрядних речень часу, вказано їх специфіку порівняно з подібними реченнями в інших досліджених латинськомовних текстах українського походження.

Ключові слова: пізньосередньовічна латина, латинськомовна документація Греко-католицької церкви кінця XVI–XVII ст., підрядні речення часу.

Україна в XVI–XVII ст. переживала період культурного підйому, пробудження національної самосвідомості, тому цілком закономірно ці століття позначені інтенсивним розвитком науки, шкільництва, літератури, дипломатії тощо. Така суспільно-політична ситуація вимагала знання латинської мови, оскільки тісні контакти з Польщею, перебування в колі європейських країн передбачали володіння основними елементами освіченості й культури, значне місце серед яких посідала латина. Життя Польщі, яка раніше за Україну зазнала впливу ідей Відродження, перебувало під помітним впливом латини, що, крім інших функцій, виконувала також роль мови науки та дипломатії, тому на знання латини робили все більший акцент, і велика частина козацької старшини володіла цією мовою [Огієнко 2001, 157]. За словами І. Огієнка, "з кінця XV віку <...> потроху латинська мова охопила всі ділянки духовного життя в Польщі, вона стала мовою школи, науки, суду, сеймів, сеймиків, літератури, всіх урядових канцелярій і т.п." [Огієнко 1930, 493–494]. Внаслідок цього використання латинської мови в Україні теж розширюється, охоплюючи різні сфери культурного життя, зокрема освіту, науку, літературу, державне управління, католицьку церкву як західного, так і східного обряду. Греко-католицька церква являє собою цікаве мовне середовище, в якому поряд існували декілька мов, що, безумовно, взаємодіяли одна з одною. Зокрема нас цікавить вплив, якого зазнала латина з боку староукраїнської та польської мов.

Контакти староукраїнської та латинської мов, незважаючи на актуальність та розвиток вчення про мовні контакти, до недавнього часу практично не були досліджені. Лише наприкінці минулого століття з'явилося дослідження Н. Безбородько, присвячене вивченню мови латинських трактатів українських філософів [Безбородько 1972]. Услід за цим дослідженням з'являється ціла низка студій, об'єктом вивчення яких стала латинська мова різних літературних пам'яток та документів українського походження. Зокрема В. Миронова визначила характерні риси латинської мови актових записів, зумовлені впливом української та польської мов [Миронова 1999], Н. Бойко дослідила латинськомовні інскрипції [Бойко 2006], Р. Щербина – історіографічні твори [Щербина 2006], О. Кошій – мову новолатинської історичної поеми [Кошій 2011]. В той же час тексти документації Греко-католицької церкви, які яскраво демонструють результати впливу староукраїнської та польської мов на латинську були залишені поза увагою дослідників.

Таким чином, метою даної публікації є аналіз складнопідрядних речень з підрядними часу в текстах документації Греко-католицької церкви кінця XVI–XVII ст. Досягнення поставленої мети потребує роз'язання таких основних завдань: визначення ключових моментів синтаксису підрядних часових речень у класичній латині для порівняння їх з подібними реченнями в текстах документації Греко-католицької церкви та виявлення відхилень від норм класичної латинської мови; порівняння підрядних речень часу в текстах документації Греко-католицької церкви та в інших досліджених на даний момент латинськомовних текстах українського походження для виявлення особливостей, притаманних латині, вживаній в середовищі Греко-католицької церкви.

Складнопідрядні речення з підрядними часу є досить часто вживаними в текстах документації Греко-католицької церкви. Підрядні часу можуть вводитися такими сполучниками:

- 1) для вказівки на дію, що відбувається одночасно з дією головного речення використовуються сполучники *cum*, *quando* "коли", *dum*, *quoad*, *donec* "поки";
- 2) для вказівки на дію, що передує дії головного речення: *cum* "коли", *postquam* "після того як", *ubi* "як тільки", "коли";
- 3) для вказівки на дію, що слідує за дією головного речення: *antequam* "перш ніж", *dum*, *donec*, *quoad* "поки не", "до тих пір".

У головному реченні можуть вживатися прислівники зі значенням часу *tum*, *tunc* "тоді", *nunc* "зараз".

Отже, кількість часових сполучників у латинській мові Греко-католицької церкви дещо обмежена порівняно з можливими у таких реченнях сполучниками класичної латини. Натомість досить часто вживається сполучник *quando* "коли", який у класичній латині не був настільки поширеним.

Розрізняють часові речення, у яких ідеться про одиничну або про повторювану (ітеративну) дію [Соболевский 1939, 209]. У проаналізованих текстах основну масу становлять речення, що повідомляють про одиничну дію, ітеративних речень досить небагато.

Загалом підрядні речення часу демонструють досить вірне дотримання норм класичної латини, однак певні відхилення від цих норм все ж наявні. У складнопідрядних реченнях з підрядними часу може вживатися як дійсний, так і умовний спосіб.

1. Речення зі сполучником *cum*.

Порівняно з класичною латиною, речення з даним сполучником мають менше різновидів у досліджуваних текстах. Класична латина засвідчує використання сполучника *cum* у різних функціях, наприклад, з індикативом: *cum temporale*, *cum iterativum*, *cum inversum*, *cum explicativum (coincidens)*; з кон'юнктивом: *cum historicum*, *cum adversativum*. У проаналізованій документації Греко-католицької церкви наявні лише *cum temporale* та *cum historicum*. Вживання способів в основному відповідає вимогам класичної латини: *Sed sine comparatione gravius omnino est, cum plane germani, uti fratres suum Iosephum, ex hoc quod iunior et debilior, apud parentes carior, ita persequuntur malevolentia, ut etiam vivum illum habere nolint* [Monumenta 1965, 309] – "але незрівнянно важче, коли рідні, як брати Йосипа, якого батьки більше любили через те, що він був молодший і слабший, настільки охоплені заздрістю, що не хочуть навіть бачити його живим". У даному реченні йдеться про

одиночну теперішню дію, за правилами класичної латини вживається *cum temporale* з індикативом.

Хоча класична латина надавала перевагу вживанню *cum historicum* з кон'юнктивом, коли у реченні йдеться про минулу подію, однак у латинськомовній документації Греко-католицької церкви наявні деякі приклади використання *cum temporale*: *cum undique insonuit bellorum tuba, pacem tamen Pontifex Maximus sacrosanctae religioni, atque mihi ipsi praeferre conatur* [Monumenta 1964, 238] – "коли звідусіль залунали звуки військових труб, папа римський намагався показати милість святих релігії і мені самому".

При розповіді про події в минулому вживається *cum historicum*, дієслово-присудок ставиться в умовному способі: *Nam cum victos se omni iure Patres Poloni viderent, ad motum proprium Sanctitatis Vestrae recurrerunt* [Monumenta 1964, 210] – "бо коли польські отці побачили, що вони з усім правом переможені, з власної волі Вашої святості повернулися назад"

2. Речення зі сполучником *quando*.

Замість *cum* у проаналізованих текстах може вживатися сполучник *quando*. Використання цього сполучника у часових реченнях відоме ще з ранньосередньовічних текстів західноєвропейського походження (наприклад, *Peregrinatio ad loca sancta*) [Сергиевский 1954, 105]. Він характерний не тільки для латини Греко-католицької церкви, а й для інших різновидів латинської мови в Україні, зокрема для латини філософських творів [Безбородько 1972, 65]. Однак у латинськомовній документації Греко-католицької церкви вживання речень із цим сполучником має певні відмінності. Якщо у філософських трактатах речення з *quando* позначають дію, повторювану в теперішньому, то в проаналізованих нами текстах цей сполучник вживається як у реченнях, у яких йдеться про одиночну дію в теперішньому або в минулому, так і в реченнях ітеративних:

Satis est, quod ipsis episcopis tanquam senatoribus regni locum cedamus, et hanc habemus excusationem, quando nos accusant schismatici [Monumenta 1971, 344] – "Досить того, що цим єпископам дали місце, як сенаторам королівства, і це є нашим виправданням, коли схизматики нас звинувачують", одиночна дія в теперішньому.

<...> *ego illum bene noveram, quando cum Borecio ferme duobus annis Kiiovia manebam* [Monumenta 1965, 131] – "я дуже добре знав його, коли майже два роки з Борецьким був у Києві", одиночна дія в минулому.

D.nus Ignatius Dubovicz tunc quando schismatici ultimum potentiae suae exeruerunt in nos, reliquit nos [Monumenta 1971, 353] – "Пан Ігнатій Дубович залишив нас тоді, коли схизматики показали найвищий прояв своєї сили проти нас", одиночна дія в минулому.

<...> *quando insurgunt schismatici, faciunt hoc etiam pusillanimes* [Monumenta 1971, 353] – "коли схизматики нападають, вони роблять це навіть малодушно" – ітеративна дія.

3. Речення зі сполучниками *dum*, *quoad*, *donec*.

У класичній латині речення з цими сполучниками могли мати присудок як в індикативі, так і в кон'юнктиві, при цьому наявні певні відмінності у значенні. Коли сполучники *dum* і *quoad* вживаються з дійсним способом, вони мають значення "(весь той час) поки" (можуть вживатися всі часи індикатива за винятком *futurum II* та *plusquamperfectum*), причому дії головного і підрядного речення є одночасними і

однаково тривалими, коли ж *dum* вживається з *perfectum praesens indicativi*, дії головного і підрядного речень також одночасні, але дія головного речення є або миттєвою, або, принаймні, менш тривалою порівняно з дією підрядного [Боровський 1975, 188–189; Соболевский 1939, 277–279], наприклад: *nec prius inde discesseram, donec obtentis subscriptionibus manuum singulorum senatorum et legatorum per oblatam ad acta castrensia Varsaviensia dederim* [Monumenta 1965, 252] – "не піду звідти, **поки не залишу** дослівний запис у варшавських гродських книгах, отримавши підписи кожного сенатора і легата (посла)". *Aequum igitur esse ut rex, dum servare vult nobilitatis privilegia, servet etiam archiepiscopi iura* [Monumenta 1964, 215] – "Справедливо також, щоб король, **поки хоче залишати** недоторканими привілеї знаті, зберігав також і права архієпископа".

У випадку вживання сполучників *dum* і *quoad* з умовним способом вони вказують на момент, до якого триває дія головного речення, однак автори проаналізованих текстів не завжди дотримуються цих правил, досить часто спостерігаємо вживання кон'юнктива замість дійсного способу:

Homo non tantummodo hoc genere vitae, sed etiam dum saecularis esset, indignus proborum consortio [Monumenta 1964, 284] – "Чоловік недостойний не тільки такого способу життя, але навіть **поки був** світським, був недостойний товариства добрих людей".

Dum itaque rediret ab Ill.mo archiepiscopo Gnesnensi, versus civitatem Ravensem aevectus est ab illis sceleratis in silvam densam [Monumenta 1965, 200] – "**коли він повертався** від найдостойнішого архієпископа Гнезненського до міста Рави, ті злочинці відвезли його до густого лісу".

Idem oretenus vivae vocis oraculo exceptit Ill.mus episcopus Vilmensis dum esset in Urbe [Monumenta 1971, 347] – "Те саме в усній бесіді було сказано ясновельможному єпископу Віленському, **коли (в той час як) він був** у Римі".

В усіх наведених прикладах дія підрядного речення є однаковою за тривалістю з дією головного, але всупереч правилам класичної латини вживається кон'юнктив.

4. Речення зі сполучниками *ubi, postquam*.

У реченнях із цими сполучниками (*ubi* "як тільки", *postquam* "після того як") вживається дійсний спосіб, основне значення сполучників вказує на те, що дія підрядного речення відбувається раніше, ніж дія головного. У текстах документації Греко-католицької церкви речення зі сполучником *ubi* у переважній більшості випадків не зазнали помітних змін порівняно з латинською мовою класичного періоду:

Domini prius coniunctis viribus, non dividendo se huc et illuc, laborare invocato auxilio Divino, postea ubi benedixerit Dominus Deus, ... facilius erit aggredi hoc aliud opus [Monumenta 1965, 78] – "Спочатку об'єднавши сили і не розпорошуючи їх туди й сюди, працювати вдома, благаючи про Божу допомогу, а **як тільки благословить** Господь Бог, легше буде розпочати й цю іншу справу".

Sed dolorem compescui, ubi primo cogitavi id esse opus divinae providentiae, quae dabit nobis aliquando aquas ex lapide [Monumenta 1965, 326] – "Але перестав сумувати, **як тільки подумав**, що це справа божественного провидіння, яке дасть нам колись воду з каменя".

У реченнях зі сполучником *postquam* може вживатися дійсний спосіб: *Postquam vidi apud (ipsum) literas R.mi D.ni Ingoli ... effudi paupertatem meam, hoc est dedi ipsi re-*

dam corio tectam, quatuor equos iugales et 100 scuta [Monumenta 1965, 200] – "Після того, як я побачив у нього лист найдостойнішого пана Інголи, віддав йому свою бідність, тобто дав йому віз, покритий шкірою, чотирьох запряжених коней і 100 скудів".

Також можлива заміна індикатива на кон'юнктив, що суперечить правилам класичної латинської мови: *Quid porro postquam animam exhalasset circa corpus ipsius in confirmationem sanctae Unionis contigerit, legetur ... ex literis, quas scribo* [Monumenta 1974, 64] – "Що сталося біля його тіла для зміцнення святої унії після того, як він віддав Богу душу, буде прочитано з листа, який я пишу".

5. Речення зі сполучником *antequam*.

Цей сполучник у класичній латині міг вживатися як з індикативом, так і з кон'юнктивом, однак у проаналізованих текстах речення зі сполучником *antequam* переважно мають присудок у формі умовного способу, що не завжди відповідає синтаксичним нормам латинської мови класичного періоду, оскільки такий спосіб вираження присудка підрядного речення при сполучнику *antequam* міг вказувати на мету дії головного речення [Соболевський 1939, 280–281], однак такий відтінок значення у наявних прикладах не представлений:

Vocata est Sanctitas Vestra antequam nata esset, ut orbi christiano ex usu publico imperet [Monumenta 1964, 237] – "Ваша святість була покликана ще до того, як народилася, щоб керувати християнським світом для всезагальної користі".

Unus ex civibus, qui erat primarius author, rediit quidem, sed repentina morte sublatus est antequam ad ius vocatus esset a praeside [Monumenta 1971, 355] – "Один з міщан, який був головним винуватцем, втік, але помер раптовою смертю, перш ніж був покликаний судовим урядником до суду".

Отже, аналіз підрядних речень часу у латинськомовній документації Греко-католицької церкви виявив певні зміни порівняно з аналогічними реченнями у класичній латині. З одного боку, спостерігається скорочення ряду сполучників, які можуть вводити підрядні речення часу, а з іншого, набувають поширення сполучники, що не були так часто вживані в класичній латині, зокрема *quando*. Також наявне спрощення функціональних можливостей деяких сполучників, наприклад, *cum*. Є тенденція до руйнування правил використання способів у підрядних реченнях, взаємозаміна індикатива та кон'юнктива є звичним явищем у латині, використовуваний у середовищі Греко-католицької церкви, що є наслідком самого характеру існування латини як мови, вивченої у школі, в результаті чого спостерігається не завжди чітке дотримання правил і норм класичної латини, оскільки тексти, створені авторами, які лише наслідували мову класичних авторів, більшою чи меншою мірою демонструють певні неточності, часто зумовлені індивідуальними авторськими особливостями.

Крім зазначених вище відмінностей у вживанні сполучника *quando* в латинськомовній документації Греко-католицької церкви та філософських творах, наявні ще деякі особливості. Наприклад, сполучник *dum* у творах українських філософів вживався лише з дійсним способом [Безбородько 1972, 64], тоді як проаналізовані тексти демонструють вживання його як з індикативом, так і з кон'юнктивом. Також варто відзначити набагато ширший ряд часових сполучників, які використовуються у текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви, порівняно з іншими дослідженими латинськомовними текстами в Україні.

Таким чином, результати даного дослідження можуть бути використані при роботі з іншими латинськомовними текстами українського походження, будучи як основою для проведення аналізу складнопідрядних речень з підрядними часу, так й одним з елементів для порівняльного аналізу підрядних часу в різних латинськомовних пам'ятках.

Стаття посвячена аналізу придаточних предложень времени в латиноязычной документации Греко-католической церкви. Определены характерные черты придаточных предложень времени, описана их специфика по сравнению с подобными предложениями в других латиноязычных текстах украинского происхождения.

Ключевые слова: позднесредневековая латынь, латиноязычная документация Греко-католической церкви конца XVI–XVII вв., придаточные предложения времени.

The article examines the features of compound sentences with temporal clauses in Latin documents of the Ukrainian Greek Catholic Church. A comparative analysis has been done with similar sentences in other Latin texts of Ukrainian origin.

Key words: late Medieval Latin, Latin documents of the Ukrainian Greek Catholic Church at the end of the 16th–17th centuries, temporal clauses.

Література:

1. *Безбородько Н. И.* Язык латинских трактатов украинских философов XVII века / Нина Ивановна Безбородько. – Днепропетровск: б.и., 1972. – 137 с.
2. *Бойко Н. В.* Латинськомовна інскрипція в Україні кінця XVI–початку XVIII століть (лексико-граматичний аспект): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.14 / Наталія Василівна Бойко. – К., 2006. – 218 с.
3. *Боровский Я. М.* Учебник латинского языка [для гуманитарных факультетов университетов] / Я. М. Боровский, А. В. Болдырев [4-е дополн. изд.]. – М.: Высшая школа, 1975. – 479 с.
4. *Кошій О. М.* Мова новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.14 "Класичні мови. Окремі індоевропейські мови" / Кошій О. М. – К., 2011. – 20 с.
5. *Миронова В. М.* Граматичні особливості латинської актової мови XV–XVI ст. в Україні (на матеріалі гродських і земських судових актів Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської адміністративних округ Галицької Русі): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.14 "Класичні мови. Окремі індоевропейські мови" / Миронова В. М. – К., 1999. – 16 с.
6. *Огієнко І.* Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
7. *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол / Іван Огієнко. – Варшава: Друкарня синодальна, 1930. – 520 с.
8. *Сергиевский М. В.* Введение в романское языкознание / Максим Владимирович Сергиевский. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1954. – 304 с.
9. *Соболевский С. И.* Грамматика латинского языка / Сергей Иванович Соболевский. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1939. – 424 с.
10. *Щербина Р. А.* Латинськомовна історіографія в Україні середини XVII ст. як мовно-культурне джерело (на матеріалі хронік про Визвольну війну українського народу 1648–1657 років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.14 "Класичні мови. Окремі індоевропейські мови" / Щербина Р. А. – К., 2006. – 19 с.
11. *Monumenta Ucrainae Historica:* в 14 т. / [збір. митрополит Андрей Шептицький]. – Vol. II (1624–1648). – Romae, 1965. – 358 p.
12. *Monumenta Ucrainae Historica:* в 14 т. / [збір. митрополит Андрей Шептицький]. – Vol. I (1075–1623). – Romae, 1964. – 350 p.
13. *Monumenta Ucrainae Historica:* в 14 т. / [збір. митрополит Андрей Шептицький]. – Vol. IX–X (1075–1632). – Romae, 1971. – 942 p.
14. *Monumenta Ucrainae Historica:* в 14 т. / [збір. митрополит Андрей Шептицький; видав митрополит Йосиф]. – Vol. XI (1633–1659). Supplementum. – Romae, 1974. – 648 p.